

***Дауытбекова М.Қ., Жарылғасынова Б.**

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., *e-mail: dautbekovamk@gmail.com

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ИНСТИТУТТАРЫ ТАРИХЫНАН

Мақалада Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары тарихы қарастырылады. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы хандар, аталықтар, билер, батырлар және ақсақалдар институттарының даму эволюциясы қарастырылып, ру, тайпа, одақ, жүз сынды тарихи дамуды бастан кешкен көшпелі қоғамындағы биліктің тұлғаралық, топаралық, тайпааралық, ру, жүзаралық мәселелерді шешу қажеттілігі нәтижесінде әлеуметтік институттар деңгейіне көтерілгендігі ғылыми тұжырымдалады және тарих сахнасынан кету себептері ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: қазақ, мемлекет, хан, потестарно-политический, қаған.

*Dutbekova M.K., Zharylgasynova B.

al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, *e-mail: dautbekovamk@gmail.com

From the history of state institutions of governance of the Kazakh Khanate

The article deals with the history of institutes of public administration in the Kazakh Khanate. The evolution of the institutes of khan, foremen, biys, batyrs and aksakals is analyzed. The same applies concern to the different tribes, juzes that existed in different historical periods, as well as the intergenerational, interethnic relations established within them. To solve the problems, scientific hypotheses were involved, helping to disclose the causes of the liquidation of traditional institutions.

Key words: Kazakh, state, khan, potestarno-political, kagan.

*Дауытбекова М.Қ., Жарылғасынова Б.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, *e-mail: dautbekovamk@gmail.com

Из истории государственных институтов управления Казахского ханства

В статье рассматривается история государственных институтов управления Казахского ханства. На основе конкретных исторических источников анализируются сложившиеся на протяжении тысячелетий институты каганов, ханов, султанов, старшин, биев, батыров и аксакалов, являвшихся золотой опорой казахской государственности. Это же относится к существовавшим в разные исторические периоды родам и племенам, оставившим немеркнущее наследие в ключевых моментах истории.

Ключевые слова: казах, государство, хан, потестарно-политический, каган.

Кіріспе

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы халқымыздың ұлттық рухани тамырына терең үңілуіне жол ашты. Ұлттық кодымызды сақтау арқылы Мәңгілік Елге айналуға, бақытты болашаққа бару жолында өткенінді білмесең болашағыңның жарқын болмасын тағы бір еске салды. Тарихтан тағлым ала отырып, кемел келешекке бару қажет екендігін баршаға дәлелдеді. Осы тұста аталмыш бағдараманы іске асыру жолында мемлекетіміздің еңселі ел болып қалыптасу жолындағы мемлекеттік институттар тарихын, ондағы тарихи оқиғалар мен ұлы тұлғаларымызды құрметтеу арқылы елдің рухани санасын жаңғыртып, еліміздің ұлттық болмысын айқындау мақсатында қазақ халқының мемлекеттік институттарының пайда болуы және еңселі ел болудағы оның орнын оқыту бүгінгі күннің өзекті мәселесі екендігі белгілі. Қазақ хандығының мемлекеттік билік институттары туралы мәліметтер әлемнің бірқатар елдерінің мұрағат қорлары мен кітапхана сөрелерінде әлі де болса өз зерттеушісін күтіп тұр. Қазақ топырағында түрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген ру, тайпалардың тарих парақтарының қойнауына енгенімен, артынан өшпес мұра қалдырып отырғандығының түйінді тұстарын нақты тарихи деректер арқылы түсіндіру, болашақта іргелі ізденістердің жолға қойылуына әкеледі. Өзекті мәселенің төркінін ғылыми зерделеу арқылы ұлттық тарихқа қызмет жасауға қызығушылық тудырамыз. Сондықтан қарастырылып отырылған мәселеге қатысты деректерді жүйелі түрде, бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихының бастауы сақ, үйсін, қаңлы, ғұн тайпаларынан басталып, Тәуелсіз Қазақстанның тарихымен сабақтасары хақ екендігін айтып өткеніміз жөн. Қазақ хандығының құрылғанына 550 жыл дегеніміз ұлттық сипатта бір орталыққа бағынған мемлекеттің тарих сахнасына келуі, ал оның пайда болуын биологиялық ағза ретінде қарастырсақ ол пайда болудың алғышарттары, қалыптасуы, дамуы, гүлденуі, өркендеуі кезеңдерін бастан кешетінін естен шығармау қажет. Осы тұста ғалым Ж. Артықбаевтың «Қазақ хандығы XIX ғасырдың 40-шы жылдарына дейін көнеден алатын тамырын үзбей, бір бәйтеректей өмір сүрген мемлекет» деген пікірі сөзімізге дәлел бола алады (Артықбаев, 2015а: 96). Ғалым көшпелілердегі биліктің ірі ру одақтарынан бастау алатындығын айтады. Бізде

осы пікірмен келісе отырып, қазақ даласындағы билік институттарының бастауын қазақ топырағында өмір сүрген ру-тайпалар тарихынан бастап қарастыруды дұрыс деп есептейміз. Мемлекеттік құрылым ретінде биліктің ең қарапайым түрі иеленуден бастап бір орталыққа бағынған мемлекеттік сатыларды бастан кешкен дәстүрлі қазақ қоғамындағы потестарлық-саяси институттар тарихының оқытылуы бүгінгі таңда жоғары оқу орындары тарапынан қолға алынып отырғандығы белгілі. Қазақ даласында жазылмаған Дала заңына сәйкес мемлекеттілік мәселесінің қатаң сақталғандығын, осы далада пайда болып, түрлі тарихи кезеңдерді бастан кешкен институттардың пайда болуы, дамуы кезеңдерін, яғни бүгінгі Қазақстан ежелгі және ортағасырлардағы қазақ жерін мекен еткен ру-тайпалардың материалдық, рухани мәдениеттерінің ғана жалғасы емес, сондай-ақ саяси мәдениеттің де тікелей жалғасы екендігіне, өздеріне ғана тән Дала заңдарын басшылыққа ала отырып, мемлекеттіліктің алтын қазығын қаға білгендігіне көз жеткіземіз. Ойымызды Е.И. Кычановтың «Кочевники не взяли взаими государство от своих соседей, скорее они были вынуждены развивать свои собственные особые формы государственной организации для того, чтобы вести дела с их более обширными и более высокоорганизованными оседлыми соседями» деген пікірін келтіре отырып тұжырымдағымыз келеді (Кычанов, 1997: 275).

Хандар институтының пайда болуы және дамуы

Қазақ хандығының мемлекеттік билік институттарының тарихи бастаулары өте ертедегі қоғамдық қатынастардың қалыптасу кезеңдерінен бастау алары сөзсіз. Ежелгі кезеңде көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан тайпалар мемлекеттік тарихи даму сатыларында одақ болып бірігіп, биліктің жаңа үлгілерін өмірге әкеліп отырған. Еуразия даласының ұлы көшпелі мемлекеттері өз кезегінде тіршілігін тоқтатқанмен, артына өшпестей мұра қалдырды. Ру, тайпа, одақ, жүз сынды тарихи дамуды бастан кешкен саяси-потестарлық билік тұлғаралық, топаралық, тайпааралық, ру, жүзаралық мәселелерді шешу қажеттілігі нәтижесінде әлеуметтік институттар деңгейіне көтеріліп, саяси-потестарлық биліктің негізін құрды. Көрнекті антрополог-ғалым О. Смағұлов «Ежелгі және осы заманғы Қазақстан территориясын мекен еткен тұрғындар этникалық-

генетикалық тұрғыда зерттеулер нәтижесінде генетикалық байланыстың III мың жылға тарта уақыт бойы үзілмегендігін» дәлелдеп отырған тұста, оның саяси-потестарлық дәстүрінің үзілуінің мүмкін емес екендігі айқын (Исмагулов, 1982: 170). Сақтар мен үйсіндер өмір сүрген көшпелі қоғамда малға жеке меншіктің шығуына байланысты қоғамда әлеуметтік жіктелістің пайда болғандығын байқаймыз. Осылайша, мемлекеттік құрылымның пайда болуы жүзеге асты.

Сақ қоғамындағы билік мәселесін зерттеуде археологиялық деректердің алар орны ерекше. Археология ғылымына сүйенсек сақ тайпаларында 20-30 метр биіктіктегі обалардың болғандығына және олардың «патша» обалары деп аталғандығына көз жеткіземіз (Жолдасбайұлы, 1995: 29). Ежелгі авторлардың деректері бойынша, сақтарда патшалар мен патшайымдар болған. Олардың қол астындағы жұртына әмірі күшті болды. Сақ патшалары соғыс пен бейбітшілік мәселесін шешті, басқа елдерге елші тағайындады, сырт елдермен одақ құру мәселесіне басшылық жасады, әскерді басқарды. Ол өз руының тыныштығының күзетшісі, қолбасшысы болды. Бұл Есік обасынан табылған алтын киімді адамның сәукелесінде көрініс тапқан. Бүгінде Қазақстан территориясынан сақ дәуіріне бірнеше алтын адамның табылуы сақ дәуіріндегі патшалар билігінің болғандығының айқын дәлелі. Бұдан шығатын қорытынды, сақтар мемлекеттік жүйесінде демократиялық қағиданың болғандығын көрсетеді. Бұл саяси билік үрдісі үйсіндерде де кең қанат жайды. Қоғамның билеуші және бағынышты топтарға бөлінуі мейлінше айқын байқалды. Қоғам — ру ақсүйектері мен тәуелді ұсақ өндірушілер, жартылай тәуелді құлдарға бөлінді. Үйсіндер біздің дәуірімізге дейін-ақ мемлекеттік дәрежеде өмір сүрген. Мысалы, Қытай өкіметінің елшісі Чжан Цянның б.д.б. 105 жылы Үйсін гунмосына (Күнбиіне) келіп, екі ел арасында келісім жасаған (Дәуірбаева, 2007: 66). Көріп отырғанымыздай, көрші мемлекеттермен елшілік қатынастар орнатып, мемлекеттік деңгейде келісімдер жасайтын мемлекет басы гуньмонның болуы қазақ жерінде б.д.д. өмір сүрген үйсіндердің мемлекеттік дәрежеде өмір сүргендігін, таптық жіктелістің болғандығын гуньмо-билеуші болғандығынан көрсек, бұл өз кезегінде хандық биліктің бастауы болды деген тұжырым жасауға толық негіз бола алады. Үйсіндерде бүкіл елді басқаратын өкіметтік ұйым болған. Негізгі лауазымдар қатарын күнби,

дулы, қолбасы, оңқа (ябғу), дарту (бас жасауыл), абыз, ұлыс бегі, орда бегі және т.б. деп тізбектеуге болады (Мажикқызы, 2016: 164). Орталық Азияда ірі көшпелі мемлекет б.д.д. III ғасырдың соңында құрылған. Ол ғұндар империясы болатын. Ғұндар тек ру жиынтығы болып қала бермей ірі мемлекет, іргелі саясат жүргізген, мемлекет мүддесі деген түсініктерді қалыптастырған орта екендігі тақ мұрагерлеріне байланысты мәліметтерден де белгілі деген пікірді Ж.Артықбаев өз зерттеуінде дәлелді келтірген (Артықбаев, 1997б: 331). Ғұн мемлекетінің билік жүйесі мен шаньюйдің рөлі жөнінде Мөде шаньюйдің тарихи тұлғасынан аңғаруға болады. Ол бар билікті өз қолына шоғырландырды. Ғұндарда мемлекеттік мәселе Қазақ хандығына тән құрылтайларда сол кезеңдегі Лунциде шешілген. Ол туралы «Ғұндардың жыл сайын үш рет Лунциде бас қосатын әдеті бар еді, онда жылдың бірінші, бесінші және тоғызыншы айында «сюи» деп аталатын күні тәңірі рухына құрбандық шалған... Осындай жиылыстарда ұрпақ ұлықтары мемлекет істері жөнінде кең отырып кеңескен, ат жарыс пен түйе бәйгелерін қызықтап көңілдерін көтерген» деген мәліметтер дәлел бола алады (Қазақстан, 1994: 54). Мұндай ғылыми тұжырымдар Қазақ мемлекеттілігінің тарихы (ежелгі және ортағасырлық кезең) атты монографиялық еңбек авторлары тарапынан да келтіріледі. Мысалы, «Ұлы көшпенділердің ішінен алғаш орталықтанған мемлекет құрған хұндар болған. Осы кезеңде Шығыстық немесе түркілік «құрылтай» жүйесі өмірге келді. Хан немесе шаньюй сайлау, жорыққа аттану, жер бөлісі сияқты аса күрделі мәселелер құрылтайда шешілетін болды. Құрылтай шешімі заң деп танылды. Бұл тұрғыдан қарағанда көшпенділердің құрылтай жүйесі ертедегі гректердің «фратрия», Римнің «курия» (сенат), франктердің «Агер Магиусына ұқсас жүйесімен сәйкес келеді. Хұндардың өзіндік ереже-заңы болды. Хұн ережелерінде жер-су мәселесіне ерекше мән берілгені көрінеді. Біздің ойымызша, бұл Тәуке заманындағы Құрылтайдың бастауы. Күлтөбенің басында күнде кеңес болған алмағайып заманда ел тағдыры шешілген Құрылтайлардың тарихи бастауы. Тарихи деректерге көз салсақ ғұндардың заңы болған. Бұл туралы зерттеуші А. Х. Бикенов Мөде шаньюйдің баласы Лаушангиюдің кеңесшісі Чжунхинюе Қытай патшасына жазған хатында: «Ғұндардың қолдануға жеңіл және ыңғайлы заңдары, әскери заңдары бар. Шайқас даласында мерт болған жауынгер мүрдесінің туған топыраққа берілуін қамтамасыз

ету мақсатында «қаза болған жауынгерді тас-тамай алып келсе, сол адам оның отбасылық мүліктерін иеленген» деп Н.Я. Бичуринге сілтеме жасап, дәйекті мысал келтіреді (Бикенов, 2001а: 24). Ғұн мемлекеттілігіне қатысты ойымызды ғалым Ж. Артықбаевтың «Ғұндар тек ру жиынтығы болып қала бермей ірі мемлекет, іргелі саясат жүргізген, мемлекет мүддесі деген түсініктерді қалыптастырған орта екендігі тақ мұрагерлеріне байланысты мәліметтерден де белгілі» деген пікірімен түйіндегіміз келеді (Артықбаев, 1997б: 331). Ғұн дәуірінен кейін тарих сахнасына көтерілген Түрік қағанатында мемлекеттік билік Қаған қолында шоғырланды. Көне Түркі мемлекеттерінің ең жоғарғы билік иесі – Қаған. Жалпы Орталық Азияда «қаған» титулын 402 жылы жужандардың басшысы Шәлун пайдаланған (Крадин, 1992а: 136). Өкіметтің жарлығын, үкімін, шешімін қабылдаушы бірінші адам – қаған. VI ғасырлардан бастап қаған (хакан) титулы деректерде жиі кездеседі. Ол «император» титулы болса керек (Молдабаева, 2014: 158). Қаған әскер басылары мен мемлекеттік аппаратты және ұлыстарды билеген бектерді, шадтарды, елтеберлер мен жабғуларды т.б. бекітті, орнынан босатты. Сондай-ақ қаған жайылымдарды бөлуге басшылық жасап, көшіп-кону бағыттарын анықтады. Қаған мемлекеттегі жоғарғы сот билігін жүргізуші де болды. Елдегі құқықтық тәртіптің ережелерін бекітті. Түрік қағандары Ашина әулетінен тарағандардан ғана сайланатын. Қаған мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси жағдайына бәріне басшылық етті, ру басыларын тағайындады. Ол әлеуметтік фратриядан шыққан шонжарларға сүйенді. Мемлекетті басқаруда қағанның ұлдары мен туыстары көмектесті (Бикенов, 2001а: 26). Сондықтан да деректерде ұлы Хан, кіші Хан сынды лауазымдар кездесіп тұрады. Қазақ топырағында Үлкен хандық институты болған. Қытайдың «Цзю Тан шу» шежіресіндегі «Си Туцзюе» бөлімінде батыс түркілер туралы сөз болады, мұнда «кіші қағандық» институттарының болғандығы туралы айтылады. «Кіші қаған» титулы әдетте қағанның ұлдарына берілген (Еженханұлы, 2006: 135). Тарихи кезеңдерде, нақтырақ айтсақ, Тәуке ханның билігінен кейінгі кезеңде, Ресейдің отаршыл билігінің қазақ өлкесінде өз тәртібін орнықтыруына байланысты келте хандар кезеңі орын алған (Әлімбаев, 2015: 90 б). Қаған тек билеуші ғана емес, сонымен қатар қағанаттың барлық жерінің иесі болды. Сондай-ақ жоғарғы абыздың да рөлін атқарды. Қағанның жанында қаған әулетінің белді мүшелерінен,

әскер басылар мен ұлыстар басшыларынан, т.б. беделді қоғам мүшелерінен тұратын қаған кеңесі болған. Зерттеушілер хан сөзі семантикалық-тілдік тұрғыдан өзгеріске ұшыраған көне түркілердің «қаған» терминінен қалыптасқан деп есептейді. Ортағасырда және жаңа дәуірде көшпелі тіршілік еткен түркі және моңғол халықтарындағы ең жоғарғы дара биліктің иесінің титулы. Түркі-моңғол халықтарында мемлекет басқарған билік иесі. Жазба дерек көздері Орталық Азия халықтары хан терминін түркі қағандығы ыдырағаннан кейінгі кезеңнен қолдана бастағандығын растайды.

Қазақ жерінде Қарахан мемлекетінің билеушілері хан атанды. Кейін қыпшақ, найман, керей, тағы басқа ұлыстық мемлекеттерді хандар басқарды. Осылайша ежелгі замандардан бастау алған хандық билік институты заман ағымына қарай өзгерістерге ұшырағанымен, қазақ даласында 1822 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторы М.М. Сперанский жасаған және Ресей императоры I Александрдің жарлығымен бекітілген «Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы жарғы» күшіне енгенге дейін биліктің жоғарғы лауазымы ретінде қызмет етті. Қазақстандағы қабылданған бұл жаңа реформаның ең басты мақсаттарының бірі – Орта жүздегі хан билігін біржолата жою болатын. Қазақ жері Ресей империясы құрамына енгеннен кейін хан сайлау дәстүрі жүйелі өзгерістер енгізу арқылы жойылды. Мысалы, архив құжаттарына сүйене отырып XIX ғасырдың алғашқы ширегінде хан сайлау дәстүрінде әлі де болса халықтың жиналатындығына көз жеткізуге болады. 1812 жылы 30 қазанда хан тағына сайланған Шерғазы Айшуақұлының сайлауының көпшілік алдында, барлық салтанаты сақтала отырып өткенін және оған жеті мыңнан астам халық қатысқандығын архив құжаттары дәлелдейді (РФ ОрОММ, 6 қор, 10 тізім, 716 іс, III бөлім, 743 бет). Аталған кезеңдегі бұл үрдістегі өзгерістер қатарына сайлау дәстүріне патша үкіметі өкілдерінің қатысуын айтуға болады.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы хандық билік бір атаның ұрпағында болғанымен, Хан титулын мұралану механизмінің негізінде меритократия заңдылықтары жатты. Кез келген адам хан сайлана алмайтын. Хан титулы ол ханның баласы болмаса да, сол әулеттегі қабілетті, әскери істе беделді адамға берілген (Ерофеева, 2007а: 55). Хан тағына отыратын мұрагер түркі кезеңінде ашина руынан шыққандардан сайланса, Шыңғыс заманынан кейінгі кезеңде Шыңғыс ұрпақ-

тарынан сайланған. Қазақ хандарының билікке келуі еуропа елдеріндегі король билігінен салыстырғанда мұрагерлік жолмен отыра алған жоқ, меритократиялық заңдылыққа байланысты ол жеке басының қасиеттерімен халық назарына іліккен, беделді тұлға болуы шарт болған. Ол үшін қол бастар батыр, сөз бастар шешен болуы тиіс. Сөзімізге дәлел ретінде Үгедейден кейін хан тағына мұрагерді сайлау тұсындағы тарихи оқиғаны мысал ретінде ұсына аламыз. Мұнда хан тағына сайлар тұста шыңғыс ұрпақтарынан кімді сайлаймыз деген күрделі мәселе туындаған. Себебі, Шыңғыс ұрпақтары болғанымен халықты артынан ерте білетін, таққа лайық тұлғаны табуға қиынға соққан екен (Бартольд, 1963а: 353). Егер шарт бұзылып таққа хан баласы бірден отырса, артында қаншама елі бар сұлтандардың наразылығына, алауыздыққа апарып соқтырып, ел бірлігіне қауіп төнетін. Бұл шарт сақталып тұрса билік үшін талас болмай, ел ішінде бірлік орнаған. Қатарынан озып, ерлігімен, қабілетімен дараланған тұлға, хан тағына неғұрлым жақындай түсетінін білетін. Бұл негізінен сұлтандарды ақылға сыйымды бәсекелестікке түсіретін, сондықтан олардың бәрі де елдің көзі түсіп, соңынан ел еретін, қалың әскер құрмет тұтатындай ерлік жолына ұмтылатын (Жаркешов, 2015: 106). Мысалы, 693 жылы Елтеріс қаған өлген соң, оның орнына інісі Можо шад отырды (Қойгелдиев, 2007: 14). Мұндай дәйекті деректер XVI-XVIII ғғ. тарихына арналған П.И. Рычков, А. Левшин еңбектерінде де кездеседі (Сборник, 1961: 579-580; Левшин, 1996: 366). Хан ел ішіндегі «азаматтық» міндеттерді де атқарды. Қолбасы, жоғарғы сот және жоғарғы абыз қызметтерінде атқарды (Кляшторный, 2000: 141). Бейбіт күндегі ел билеушінің құзіретіне елді жаудан сақтаудан өзге жайылымдарды бөлу, көшті басқару істері кірді. Сөз орайы келгенде айта кетсек, өз кезегінде халықтың қамын жеген ханға құрмет көрсетуде қарапайым халықта құр қарап қалмағандығын көруге болады. Оған дәлел: халықтың қағанға соғым, ханлық, зекет немесе сыбаға әкеліп отырғандығын көруге болады (Крадин, 1995б: 190). Қазақ хандығын басқарған билеушілердің барлығы Шыңғыс хан әулетінен тағайындалды (Ерофеева, 2010б: 92). Билікке келген басқа әулет өкілдері өздерін хан деп атай алмай, көбіне әмір, тағы басқа лауазымдарды иемденді. Бұған Әмір Темір тағдыры айқын дәлел бола алады. Әулеттің Хан сайланбағандары жеке әлеуметтік топ құрып, мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатында елеулі рөл атқарды. XVIII

ғасырда қазақ халқы үш жүзге бөлінді (РФ ОрОММ, 1 қор, 1 тізім, 1 іс, 72 бет). Мемлекетті басқаруда хан шексіз билікке ұмтылғанымен, ру-тайпа билеушілерімен санасуға мәжбүр болды. Халықтың қалың бұқарасына жақын әрі оның тікелей қолдауына сүйенген жергілікті билік иелері — билер мен батырлар болды. Қазақ халқының саны өте көп және жауынгер, дербес екендігі архив құжаттарында берілген (РФ ОрОММ, 1 қор, 1 тізім, 1 іс, 72 бет). Мемлекеттік және мемлекетаралық деңгейдегі мәселелерді қамтитын жоғары билікті жүргізген хандық билік қазақ қоғамындағы маңызды саяси жүйелердің бірі болды. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы мемлекетті басқарушылардың әлеуметтік иерархиясын қарастыруда біз ханнан кейінгі кезекте аталықтарды, сұлтандарды, билерді, батырларды және ақсақалдарды қарастыруды жөн санадық.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы аталықтар институты

Қоғамдағы ру-тайпалық құрылым мен саяси билік арасындағы дәнекер, хандық биліктің қазықтарының бірі – аталықтар институты болды. Қазақ мемлекеттілігінің алтын қазығы – хандық институты десек, осы хандардың саяси билікке келуі белгілі бір мектептен өткен. Ол – аталықтар мектебі. Аталықтар институты сонау көне заманнан бері келе жатыр. Дегенмен ол отарлық көзқарас тұрғысынан жүргізілген зерттеу еңбектерінде бүгінгі таңға дейін дәстүрлі билік тетіктері ретінде қарастырылмаған. Аталықтардың түркі кезеңінде болғандығын, оғыздарда жабғу мұрагерлері инал деп аталғандығын және оларды арнайы сайлап қойған «атабектер» (тәрбиешілер) тәрбиелегендігінен көруге болады (Жолдасбайұлы, 1995: 66). Аталықтардың хан балаларының саяси сахнаға билеуші ретінде қалыптасуындағы рөлі туралы ғалым Ж. Артықбаев төмендегідей тұжырым жасайды: «Аталық – мемлекеттік биліктің аса мықты тетіктерінің бірі, хандардың ішкі және сыртқы саясатта сүйенетін мықты тірегі, қазақтың қашанғы жаугершілік тіршілігінде ханның қорғаушысы және хан баласының тәрбиешісі» (Артықбаев, 2012в:)

Зерттеушілер көшпелі халықтардағы аталықтар институтының тұтас мемлекет мүддесі үшін, орталық билікті күшейту мақсатындағы күрестерде игі іс үшін хан тұқымдарымен бірге күресіп, бірге мерт болған тұлғалар екендігін атап өтеді. Алмағайып замандарда хан өлгенде,

басқа хан сайланғанша аталық уақытша хан міндетін атқарып, елге ат шаптырып хан сайлар құрылтайға жиналды екен. Туған әкесіндей болып өзі тәрбиелеген ханзаданы таққа отырғызуға аталықтар қаншалықты мүдделі болса, болашақ хан тағынан үміткер де тақ үшін күресте аталықтарға соншалықты сүйеніп, әрқалай қастандықтардан сақ болу үшін, ауылымен тәрбиешісінің елі көшсе бірге көшіп жүреді (Жаркешов, 2015: 100). Шапқыншылық жылдарында ел жинау оңай емес, оған кейде бірнеше жыл кетіпті. Ондай жағдайда аталықтар елді сол қалпы басқарып, елшілерін қабылдап, салығын жинап, соғысқанымен соғысып, Орданы құлатпай ұстап тұрған. Жалпы аталықтарды ханзада тәрбиешісі ретінде қарастырсақ, Қазақ хандығының жеті сатылы басқару жүйесіндегі сұлтандар билігінің алар орны ерекше.

Қазақ қоғамындағы сұлтандар билігі

Сұлтан сөзі түркі тілдеріне ортағасырларда араб тілінен енген. X ғасырдың аяғына қарай оның иелігіндегі меншіктің көлеміне қарамастан сұлтан деп билік иесін атаған (Бартольд, 1966б: 27-28). Қазақ тілінде XV ғасырдан бастап, яғни көшпелі өзбектер уақытынан бастап қолданыла бастаған (Бикенов, 2001а: 97). Қазақ қауымы Шыңғысхан кіндігінен өрбіген әулеттің әрбір мүшесін сұлтан немесе төре деп атайтыны мәлім. Осы әулетте өмірге келген әрбір әулет мүшесі экономикалық жағынан және басқа да өзінің жеке басының қасиеттеріне қарамастан сұлтан лауазымына ие болған. Сұлтандардың артықшылықтары отбасылық қарым-қатынастарда да көрініс тапты. Сұлтан әулетінің қыздары басқа тап өкіліне тұрмысқа шыға алмады. Әдеттік құқық бойынша, егер кімде-кім сұлтан атағын жамылып, сұлтан әулетінің қызына немесе туысқанына үйленсе, мұндай әрекеті үшін айып төлеген. Әрбір сұлтанның ұлысқа және жұртқа құқы болды. Ұлыс билігі сұлтандарға әскери-саяси билікке ие болу мүмкіндігін берді және жайылым жерлер мен су көздеріне иелік етуге жол ашты. Ол үлеске хан келісімімен уақытша билік етті. Хан сұлтан билігіндегі иелікті алып қоюға және оны өзге билігіне беруге құқылы еді. Сұлтандар ру басылары кеңесіне қатысуға, жазалауға құқылы болды. Хан бұйрығын орындай отырып ру мүшелеріне көшіп қону аймағын анықтады және әскери жасақ құруға атсалысты. Дәстүрлі қазақ қоғамында сұлтандар билігі ең алдымен сыртқы істерде көрінеді. Елші аттандырғанда немесе

қарсы алғанда, аманат туралы келіссөздерде төре тобының орны ерекше. Жоғары билік тұтқасын ұстаған хандар өзіне қарасты ұлыс сұлтандарын мүмкіндігінше маңызды тапсырмаларды орындауға пайдаланған. Сұлтандар жайлы қызықты мәліметті зерттеуші Э. Телеуова еңбектерінен кездестіруге болады. Автор тарихи деректерге сүйене отырып қазақ сұлтандарының белгілі дәрежеде сауатты болғандығын айтады. Дегенмен олардың нақты қай жерде қандай деңгейде білім алғандығы әлі де болса зерттеуді қажет ететіндігі айтылады. (Телеуова, 2007: 68). Бұдан шығатын қорытынды қазақ қоғамындағы сұлтандар мәселесінде өз зерттеушілерін күтіп тұрған басы ашық мәселелердің бар екендігінде. Қазақ халқы Ресей империясы құрамына енгеннен кейінгі кезеңде сұлтандар билігі де өзгеріске ұшырады. Дегенмен хан билігін жойғанымен рулық байланыстар сақталды. Отарлық саясатын ойдағыдай жүргізу үшін дәстүрлі билік тетіктерін қолданып төрелерге біраз өкілеттілік беріп соларға арқа сүйеді. Қазақ сұлтандарын өз жағына тарту үшін оларға сыйлықтар беріп, жалақы тағайындап, шен үлестіріп аға сұлтан, болыс билеушісі т.б. әкімшілік қызметке тағайындағандығы тарихи деректерден белгілі. Аға сұлтан Ресей қызметінің майоры деп есептеліп жергілікті басқарманы басқаруға қойылған шенеунік болып есептелді. Он жылдық қызметі үшін аға сұлтан дворян атағын алды. Ең бастысы жарғы бойынша сұлтандар салықтардан босатылды. Патша үкіметінің тек қана төрелер тобына артықшылықтар беріп, ал потестарлық билік өкілдерін ел басқарудан аластатқан.

Билер институты

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы потестарлық-саяси институттары тарихында саяси, әлеуметтік және рухани тұрғыдан аса маңызды рөл атқарған билер институты болып табылады. Көшпелі мемлекеттің негізгі өзегі ру екені белгілі. Осы тұрғыда хандықтағы рудың рөлінің жоғары болуына тікелей ықпал еткен билер мен батырлардың пайда болуы ежелгі кезеңдерге саяры хақ. «Би» сөзі ежелгі түркінің «бек» сөзінен бастау алады, негізінен «басқару», «билеу», «билік ету» ұғымдарын білдіреді. XVIII ғ. қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын зерттеушілердің басым бөлігі билер институтын хандық және сұлтандық институттардан кейінгі үшінші орынға қояды (Оразбаева, 1998: 80). Би лауазымы адамның жеке басының қасиеттеріне байланысты берілетін лауазым.

«Би» атағы «қара халықтан» шыққандар ғана иелене алатындығын Ш. Уәлиханов атап өтеді. Бидің бойынан табылар қасиеттері шешендік, тапқырлық, өршілдік, тура мінезділік. Би мұрагерлікке қалдырылған жоқ. Ш. Уәлиханов билер өзінің жағдайы жағынан Шыңғыс тұқымынан кем болған жоқ деп көрсетеді. Билердің қазақ қоғамында алатын орны туралы П.И. Рычков та атап көрсетеді, ол да «би» атауы текті дворяндарға беретін лауазым деп түсіндіреді. Билер әдетте, халық кеңесінің құрамына еніп, көбіне хан саясатына әсер етіп те отырған. XVII ғасыр соңы XVIII ғасыр басындағы «билер» ру басшыларынан хандық биліктің негізгі тірегі сот қызметін атқарушы, қажеттілік туғанда елшіліктерді басқарып барған. «Билер» хан және сұлтандармен қатар сот істерін шешіп, табысты бөлісуге қатынасты. «Билер кеңесі» өзінің мемлекеттік статусы бойынша ханның билігін жіктеу құқығына ие болған көшпелі қазақ қоғамының тұрмыс-тіршілігіне сай қалыптасқан ұлы даланың сол кездегі парламент және жоғарғы сот органы, ханның ішкі және сыртқы саясат мәселелері бойынша шешім қабылдануы «билер кеңесінің» құптауын талап еткен. Билер институты бұл қазақ қоғамындағы парламентаризм дәстүрлерінің құқықтық негіздерінің тым әріде жатқанын көрсетеді. Билердің қазақ қоғамындағы басты атқаратын қызметі бұл «билер кеңесі» болды. Билер кеңесінде бүкіл қазақ елінен сексен, тіпті жүзге дейін билер қатынасып отырған. XVIII ғасырда билердің әлеуметтік тобының мүддесінің өзгеріске ұшырауы Ресей тарапынан жүргізілген саясаттың нәтижесі болған. «Билер институтының» негізгі мазмұны қазақ қоғамындағы басқа билік етуші институттар сияқты Ресей отарына айналғаннан кейін өзгеріске ұшырады. Бұл кезеңде қоғам ішіндегі билердің ықпалы әлсірей бастады. Біріншіден, хандық биліктің жойылуы, олардан ірі рулық бірлестіктердегі билікті өз қолдарына алды. Екіншіден 1822 жылғы Сібір қазақтары туралы устав бойынша билерді сайлау арқылы бекіту билер арасында іріткі тудырды. XVIII ғ. қазақ-орыс, қазақ-жоңғар қатынастарындағы елшілік ісінде билердің алар орны ерекше. Мысалы, 1715 жылы Уфаға аттандырылған қазақ елшілігіне Тайқоңыр би жетекшілік еткен, Тәуке қазасынан соң билікке келген Қайып хан тұсында да Тобылдағы Сібір генерал-губернаторына аттандырылған елшілікті Бекболат пен Байдаулет билер басқарған (Оразбаева, 1998: 109-110).

Батырлар институты

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институтының бастауының тарихы тереңде. «Батыр» (batur, batyr), «бахадур» (bahadur), «багатур» сөзінің пайда болуы қазақ халқының тарихының ежелгі кезеңдеріне сәйкес келеді. Бұл атау көне түркі ескерткіштерінде кездеседі (Севортян, 1978: 82). «Батыр» атағын көшпелілерде әскери ерліктері үшін қарадан шыққан қарапайым халық өкілі де, Шыңғыс ұрпақтары да иемдене алатын (Ерофеева, 2010: 66). XVIII-XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамында саяси-экономикалық рөлі ерекше әлеуметтік топтың бірі – батырлар болды. Тарих ғылымында батырлар жеке тұлға ретінде ғана қарастырылып келді. Ежелгі дәуірден-ақ барлық қоғамдарда әскери адамдар тобы болғаны белгілі және олардың басты қызметі сол қоғамды қорғаумен тығыз байланысты болды. Бірақ сонымен бірге әрбір қоғамның даму деңгейіне байланысты әскери қызметтің өзіндік ерекшеліктері де болды. Көшпелі халықтардың тарихи-мәдени дамуының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты елдің қауіпсіздігін, мемлекеттің тәуелсіздігін, ел ішіндегі қоғамдық тәртіпті сақтау қажеттілігі көшпелі қоғамда да әскери іспен кәсіби тұрғыда айналысатын адамдардың пайда болуын, олардың осы қоғамдық қызметтерді атқаруды өз міндетіне алу барысында жеке әлеуметтік жік ретінде қалыптасуына әкелді. Басқа халықтарда әскери тап өкілдерін «самурай», «рыцарь», «кшатрий» деп өзіндік атауымен атағаны сияқты дәстүрлі қазақ қоғамындағы кәсіби әскерилер әлеуметтік жігінің өкілдері «батырлар» деп аталды (Дауытбекова, 2010: 4).

Соғыс ісі батырлардың негізгі кәсібі болғанмен, бұл кәсіптің басты мақсаты – Отанды жаудан қорғау, елді басқыншылардан азат ету, халықтың қонысын, жерін кеңейту, тұтқында кеткен отандастарын азат ету, жау қолынан қаза тапқан ата кегін қайтарумен ерекшеленеді. Бірақ, тарих ғылымында көшпелі халықтардың тарихына деген еуропоцентристік көзқарастың үстем болып келуіне байланысты, олар «адамзаттың арамтамақтары» ретінде тек отырықшы-егінші өркениет ошақтарын қиратушылар ретінде ғана бағаланды. Этнологиялық бағыттағы зерттеулердің көпшілігінде көшпелілердің жауынгерлігі мен батырлығының себептерін олардың соғысқұмарлығымен байланысты деп түсіндіру басым. Осындай пікірлердің басым көпшілігі ағылшын зерттеушісі Дж. Флетчердің еңбегінде тұжырымдалған (Fletcher, 1986: 11-50). Ұзақ

уақыт бойы көшпелі халықтардың қоғамдық-саяси және әлеуметтік институттарының дамуына байланысты қарама-қайшылықты пікірлер басым болып келді. Тіпті, дәстүрлі қоғамға тән билер, батырлар институттарының көшпелі және жартылай көшпелі қоғамның өзіне тән ғана мәдени-әлеуметтік тарихи тамырлары мен оның ерекшелігі ескерусіз қалды. Мәселен дәстүрлі қазақ қоғамындағы «батыр» атауы тек құрметті атақ ретінде ғана қарастырылды.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың ерекше әлеуметтік топ ретінде өзіндік идеологиясы, қоғамдық қызметіне байланысты тек өздеріне тән өмір сүру салты, жауынгерлік салт-дәстүрі, басқа әлеуметтік жіктермен арақатынасын реттейтін әлеуметтік ережелері, этикасы және т.б. «сословиелік» ерекшеліктері қалыптасты. «Батыр» сөзінің мәні ержүрек, батыл, әскери өнерді жетік меңгерген, ерлігімен аты шыққан деген мағына береді. Ал, батыр атағы тек қана адамның жеке бас қасиеттеріне, оның әлеуметтік шығу тегіне қарамастан берілетін атақ. Батырлар дәстүрлі қазақ қоғамында жауынгерлік дәстүрді жалғастырушылар ретінде өзіндік ерекшелігі айқын әлеуметтік топ ретінде өзіндік ұғымдық бет-бейнесі мен ерекшелігі қазақ қоғамының ұлттық құндылықтарымен бірге ұштасып кеткен, ажырағысыз әлеуметтік өлшемнің жиынтығын құрайды. Батырлар институтының тек дәстүрлі қазақ қоғамына ғана тән әлеуметтік институтқа айналуының негізгі заңдылығын жалпы қазақ қоғамының қалыптасуының өзіндік ерекшеліктерімен байланысты болды. Қазақ қоғамы дамуының мәселелері жалпы көшпелі халықтардың қоғамдық құрылымы мен мемлекеттілігі мәселелерімен тікелей байланысты. Батырлардың пайда болуы мен жауынгерлер тобының жетекшілері ретінде ерекшеленуі қоғам дамуының «әскери демократия» кезеңімен тығыз байланысты.

Ортағасырлар кезеңінде жаңа рулық, тайпалық бірлестіктердің құрылуы жекелеген тұлғалардың батырлық қасиеттерімен тікелей байланысты болды. Сондықтан көшпелілердің мемлекеттілік мәселелері зерттеушілер еңбектерінде «көсемдік» («вождество») деп аталып, оның түрлері айқындалды. Моңғол шапқыншылығының нәтижесінде батырлардың жеке көсемдік қызметтері шектеліп, батырлық тек жеке тұлғалық қасиет ретінде қарастырылып, олардың қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігі бәсеңдейді. Батырлардың қоғамдық өмірдегі белсенді әлеуметтік топ ретінде көрініс беруі

XIV-XV ғасырлармен тығыз байланысты. XIV-XVI ғасырлардағы қазақ қоғамының әлеуметтік өміріндегі батырлар институтын өзінше дербес, ара-жігі басқалай әлеуметтік топтардан ажыратылған құрылым ретінде қарастыруға келмейді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар мен билер институтының қызметтері бір-бірімен астасып жатты. Оны ортағасырлық «бектердің» атқарған қызметінен айқын көреміз. Батырлар институтының генезисі мен қалыптасуының кезеңдерінде, даму эволюциясында көшпелі қоғамның өзіндік ерекшеліктері маңызды рөл атқарды, батырлар институты көшпелі қоғамның шаруашылықтық-мәдени кешенінің қалыптасуы нәтижесінде пайда болған әлеуметтік сұраныстың қажеттілігі ретінде пайда болды. XVII-XVIII ғасырлардағы ішкі және сыртқы факторлар қазақ қоғамындағы батырлардың саяси, әлеуметтік статусқа ие болуына қолайлы жағдай туғызды. XVIII ғасырда батырлар институты қазақ қоғамының ішкі саяси кеңістігінде барлық белгілері бойынша жетекші орынға ие болған. Батырлардың ішкі саяси жүйедегі әлеуметтік-экономикалық қызметі «барымта», «олжа», «сауға» тәрізді ұғымдар арқылы сипатталған. Барымташылықтан батырлыққа өтуде өзіндік орны болған барымта тек көшпелі халықтарға тән ұғым. Ол қарақшылық немесе ұрлық емес, керісінше көшпелі қоғамдағы ру-тайпалардың және олардың лидерлерінің болмысын анықтайтын құбылыс. Батырлар институтының сыртқы саяси қызметі негізі олардың Отан қорғау принциптерімен нақтыланды. XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде жоңғар қаупінің белең алуы, оған қарсылық білдіретін батырлар қауымының қоғамдық қатынастарда алдыңғы орынға шығуына түрткі болды. Қарақұм жиыны батырлар институтының пісіп-жетілгендігінің нақты көрінісі бола отырып, олардың алдағы екі ғасырлық уақытта қоғамдық қатынастардың басты реттеуші күштері болатындығын бекітіп берді. Батырлар отан қорғаумен шектелмей, халықаралық саяси қатынастарға белсене араласып, қиын жағдайға түскен бауырлас халықтарға барынша көмек қолын созуға тырысқан. Отарлық езгіге қарсы күресте батырлар өздерінің әскери ұйымдастырушылық және басқарушылық қасиеттері арқылы жақсы танылады және өздерінің талаптарын батыл әрі нақты қояды. Елшілік қызметтен де тыс қалмаған батырлар өздерінің кез келген саяси-қоғамдық қатынастарды шешуге қабілетті екендіктерін көрсетті.

Ақсақалдар институты

Дәстүрлі қазақ қоғамының қоғамдық-саяси құрылымдары жүйесіндегі әлеуметтік институттарының бірі ақсақалдар институты болып табылады. Қазақ халқының этноәлеуметтік организмінің негізі болып табылатын руларды, оның кішкене ұялары ауылды жасы үлкен жоғары мәртебеге ие, шаруашылықтың тетігін білетін тәжірибелі ақсақалдар басқарған (Бикенов, 1999б: 8). Ақсақал термині «ру басы», «ел ағасы» сөздерімен қатар қолданыла берген (Исенов). Қазақ қоғамында «ру ақсақалдарының кеңесі», «тайпа ақсақалдарының кеңесі», «ақсақалдар соты» сияқты дәстүрлі билік институттарының жүйесінің болғандығы белгілі. Бұл билік жүйесінің ауыл арасындағы қарым-қатынастың, жер дауының шешімін табуда маңызы әрине жоғары. Ақсақалдардың шешімі билер сотында, әдеттік құқықта маңызды орын алды. Билердің өзі маңызды шешімді ру ақсақалдарының қатысуынсыз шешпеді. Ақсақалдар кеңесі елдің ішкі мәселесінен туындаған жағдайда өткізіліп отырған (Исенов). Ақсақалдар ру ішіндегі шаруашылықты басқарып, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшкен қауымның көшіп қону уақытын, қоныстану аймағын белгілеп отырған. Бүгінде ел ішінде кеңінен қолданылатын «Отан от басынан басталады» деген мақалды басшылыққа алатын болсақ, хандық биліктің бастауы – ауыл, рудың тыныштығы осы тұста отбасы ретінде қолданылып тұрған сияқты. Ауыл, ру ішілік береке ел, мемлекет бірлігінің мызғымастығын құрайтындығын ескерсек, қазақ қоғамындағы ақсақалдардың алатын орнын ерекше. Оған П.П. Румянцевтің «қазақтардың нағыз билеушілері ақсақалдар, билер, батырлар дей келе, олардың атақтыларының ықпалы ру аумағынан асып, бүкіл Орданың ісіне әсерін тигізген» деп сипаттауы дәлел болады (Бикенов, 1999б: 9). Ақсақал билігі – ата баласының ішінде жүрген. Неке мен отбасы, жақын туыс

ағайын арасы, мұрагерлік пен әменгерлік, енші, т.б. мәселелерді шешуге хақылы болған» (Исенов). Патриархалдық-рулық тұрмыс қазақтардың қоғамдық өмірінің ұйымдастырылуында да сақталды. Ру ақсақалдарын құрметтеу күшінде болды. Олжаны бөліскенде, көшкенде, ақырында, тіпті киіз үйге топ болып кіріп, жайғасқанда да ру ақсақалдарын құрмет тұту тәртібі сақталды. Ең құрметті орын – төр, ең үлкен рудың өкілдеріне беріледі. Қазақ қоғамында XIX ғасырдың бірінші жартысында «ақсақал» деген сөздің бастапқы мәнмағынасы жоғала бастады. Ру ақсақалдары шешімін таппаған мәселені өзара кеңес жасап талқылаған.

Ақсақалдар кеңесі елді басқарумен де айналысқан. Мал шаруашылығымен айналысқан қазақтар үшін ең маңызды нәрсе жер мәселесі болғандықтан дау туғызатын да сол болды. Сондықтан ақсақалдар кеңесі әр рудың жер иеліктерін белгілеп беріп отырған. Ақсақалдар кеңесінің рөлі Қазақ хандығының құрылуы дәуірінде ерекше болған.

Қорытынды

Қорыта келе айтарымыз, әртүрлі территорияларда, әр түрлі кезеңдерде мемлекеттердің қалыптасуының өзінің заңдылықтары бар. Міне, осы заңдылықтарға сәйкес қазақ қоғамында да ерте мемлекеттің құрылуы рулардың бірігуінің нәтижесінде пайда болғандығын көрсетеді және тек өзіне тән мемлекеттік билік тұтқаларының болғандығына көз жеткіземіз. Патша, күнби, қаған лауазымдарының тарихи кезеңдерде хан лауазымына ұласып, биліктің саяси және потестарлық түрлерінің қатар дамығандығы қазақ мемлекеттілігі тарихының тереңде екендігінің дәлелі бола алады.

«AP05134605 – Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институты» іргелі-зерттеу жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Артықбаев Ж. О. (2015). Қазақ мемлекетінің тарихындағы төре институты және төре сөзінің мағынасы туралы. Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары. Ғылыми мақалалар жинағы. Астана.
- Артықбаев Ж. (1997). XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы: тарих ғыл. докт. ... дисс. Алматы.
- Артықбаев Ж.: Шокан да кезінде: «ұлы аруақтар өздерінің тұқым-жұрағатына қамқорлық жасайды», – деп айтып кеткен. <https://baq.kz/>. 02.03. 2017.
- Әлімбаев Н. (2015). Дәстүрлі қазақ қоғамындағы хан билігі институтына тікелей қатысты негізгі ұғымдар жөнінде. Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған «Қазақ хандығының дамуы: Дәуір, оқиғалар және тұлғалар» атты халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. Ақтөбе.
- Бартольд В.В. (1963). Сочинения. Т.1. Москва: Наука.
- Бартольд В.В. (1966). Сочинения. Халиф и султан. т. 6, Москва: Наука.

- Бикенов А.Х. (2001). Қазақтың дәстүрлі қоғамы және оның саяси-потестарлық құрылымы (XVIII-XIX ғасырлар деректері негізінде): тарих ғыл. канд. ... дисс. Алматы.
- Бикенов А. (1999). Дәстүрлі қазақ қоғамындағы ақсақалдар билігі. Қазақ тарихы.
- Дауытбекова М.К. (2001). Қазақ қоғамындағы батырлар институты: тарих ғыл. канд. ... дисс. Алматы.
- Дәуірбаева Н. (2007). Қазақ хандығы және Жетісу аймағы (XV-XVIII ғ.ғ.). Қазақ тарихы. №3.
- Жаркешов С. (2015) Қазақ хандарының аталықтары. Хан ордасының қызметін ұйымдастырушылар. Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары. Ғылыми мақалалар жинағы. Астана.
- Жолдасбайұлы С. Ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан. Алматы, 1995. Ана тілі.
- Ерофеева И.В. (2007). Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Алматы, Дайк-Пресс.
- Ерофеева И. (2010). Традиции степной государственности и стереотипы массового сознания. Советник.
- Ерофеева И. (2010). Институт батыров в структуре военной организации казахов-кочевников. Роль номадов Евразийский степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н.Э Масанова. Алматы: Lem.
- Исенов Ө. Дәстүрлі қазақ қоғамының ақсақалдар институты. https://library.wksu.kz/index.php?option=com_dostan&task=doc_view&gid=1398&tmpl=component&format=raw&Itemid=2&lang=ru. 24.02. 2017.
- Исмагулов О. (1982). Этническая антропология Казахстана. Алматы.
- Кляшторный С.Г., Султанов Г.И. (2000). Государство и народы евразийских степей. Древность и средневековье. Санкт-Петербург: «Петербургское востоковедение».
- Крадин Н.Н. (1992). Кочевые общества (проблемы формационной характеристики). -Владивосток: Дальнаука.
- Крадин Н.Н. (1995). Трансформация политической системы от вожества к государству: сонгольский пример. Альтернативные пути к ранней государственности: международный симпозиум. Владивосток.
- Қычанов Е.И. (1997). Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. Москва.
- Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Өулеттік тарихи жылнамалар. (2006). Қыт. деректем. Аударғ. Түсіндірмелер мен ескертулер жазған Б. Еженханұлы, Ж. Ошан. Алматы: Дайк-Пресс.
- Қазақ мемлекеттілігінің тарихы (ежелгі және ортағасырлық кезең). (2007): Монографиялық зерттеу. Алматы: «Адамар» ЖШС.
- Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (очерк). (1994). Алматы: Дәуір.
- Левшин А.И. (1996). Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат.
- Мажикқызы Н. (2016). Үйсін тарихын оқытудың кейбір мәселелері. «Білім беру бағдарламаларын жаңғырту: аккредитация және кадрлар дайындау сапасының кепілі». 46-ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. 14-15 қаңтар. 3 кітап.
- Молдабаева Д.Ж. (2014). Түркі халықтарындағы мемлекет құру және басқару дәстүрі. «Дәстүрлі және заманауи Қазақстан этнологиясы» атты әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 80 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 29 наурыз.
- Оразбаева А.И. (1998). Қазақ қоғамындағы билер институты: тарихи бастаулары, орны және рөлі (XVIII ғасыр): тарих ғыл. канд. ... дисс. Алматы.
- Ресей Федерациясы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты, 6 қор, 10 тізім, 716 іс, III бөлім, 743 бет
- Ресей Федерациясы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты, 1 қор, 1 тізім, 1 іс, 72 бет
- Севортян Э. В. (1978). Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»/АН СССР. Институт языкознания. – М.: Наука.
- Телеуова Э.Т. (2007). Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті.
- Fletcher J. The Mongols: Ecological and Social Perspectives. Harvard Journal of Asiatic Studies. 1986. Vol. 46, N. 1. P. 11-50.

References

- Artykbayev Zh. (2015). Kazak memleketinín tarikhnydagy tore instituty zhane tore sozinín magynasy turaly. [About the meaning of the arbitral institution and arbitration in the history of the Kazakh state]. Kazak khandygynyn memlekettik baskaru instituttary. Gylymi makalalar zhinaғы. Astana.
- Artykbayev Zh. (1997). XVIII gasyrdagy kazak kogamynyn etnoaleumettik kurylymy: tarikh gyl. [Ethno-social structure of the Kazakh society of the XVIII century: doctrine]. doct... diss.- Almaty.
- Artykbayev Zh.: Shokan da kezinde: «uly aruaktar ozderinin tuk_ym-zhuragatyna kamkorlyk zhasaydy», – dep aytyp ketken. [At Shokan, he said, «The great beasts care for their seeds». <https://baq.kz/>. 02.03. 2017.
- Alimbay N. (2015). Dasturli kazak kogamyndagy khan biligi institutyna tikeley katysty negizgi ugymdar zhoninde. [The basic concepts directly related to the Khan authority in the traditional Kazakh society]. Kazak khandygynyn 550 zhyldygyna arналган «Kazak khandygynyn damuy: Dauir, okigalar zhane tulgalар» atty khalykaralyk gylymi konferentsiyanyn materialdary. Aktobe.
- Bartol'd V.V. (1966). Sochinenia. [Compositions]. T.1 Moskva: Nauka.
- Bartol'd V.V. (1966). Sochinenia. Khalif i sultan. [Compositions. Khalif i sultan.]. T.6. Moskva: Nauka.
- Bikenov A.H. (2001). Kazaktyn dasturli kogamy zhane onyn sayasi-potestaryk, kurylymy (XVIII-XIX gasyrlar derekteri negizinde). [Traditional Kazakh Society and Its Political Structure (based on the data of XVI-XIX centuries)]: tarikh gyl. cand ... diss.- Almaty.
- Bikenov A. (1999). Dasturli kazak kogamyndagy aksakaldar biligi. [Elders' power in the traditional Kazakh society]. Kazak tarikhy.

- Dauytbekova M.K. (2010). Kazak kogamyndagy batyrlar instituty. [Institute of Heroes of the Kazakh Society].: tarikh gyl. cand ... diss. Almaty.
- Dauirbayeva N. (2007). Kazak khandygy zhane Zhetisu aymagy (XV-XVIII g.g.). [Kazakh Khanate and Semirechie Zone (XV-XVIII g.g.)]. Kazak tarikhy. №3.
- Zharkeshov S. (2015) Kazak khandarynyn atalyktary. Khan ordasynyn kyzmetin uyymdastyrushylar . [Families of Kazakh khans. Organizers of the activity of the Khan Orda]. Kazak khandygynyn memlekettik baskaru institutтары. Gylymi makalalar zhi-nagy. Astana.
- Zholdasbayuly S. (1995). Yezhelgi zhane orta gasyrdagy Kazakstan. [Ancient and Medieval Kazakhstan]. A., Ana tili.
- Yerofeyeva I. (2007). Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel', politik. [Khan Abulkhair: Colonel, politician, politician]. Almaty.
- Yerofeyeva I. (2010). Traditsii stepnoy gosudarstvennosti i stereotipy massovogo soznaniya. [The tradition of stagnant state-hood and stereotypes of mass consciousness]. Sovetnik.
- Isenov O. Dastyrli kazak kogamynyn aksakaldar instituty. [Traditional Kazakh Society of Elders]. https://library.wksu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=1398&tmpl=component&format=raw&Itemid=2&lang=ru. 24.02. 2017.
- Ismagulov O. (1982). Etnicheskaya antropologiya Kazakhstana. [Ethnic anthropology in Kazakhstan]. Almaty.
- Kychanov E.I. (1997). Kochevye gosudarstva ot gunnov do manchzhurov. [Ethnic anthropology in Kazakhstan]. Moskva.
- Klyashornyy S.G. Sultanov G.I. (2000). Gosudarstvo i narody yevraziskikh stepey. Drevnost' i srednevekov'ye. [The state and peoples of the Eurasian steppes. Antiquity and the Middle Ages]. Sanct-Peterburg: «Peterburgskoye vostokovedeniye».
- Kradin N.N. (1992). Kochevye obshchestva (problemy formatsionnoy kharakteristiki). [Nomadic societies (problems of the formation characteristic)]. Vladivostok: Dal'nauka.
- Kradin N.N. (1995). Transformatsiya politicheskoy sistemy ot vozhdstva k gosudarstvu: songol'skiy primer. [Transformation of the political system from the chiefdom to the state: the Sogol example]. Al'ternativnyye puti k ranney gosudarstvennosti: mezhdu narodnyy simpozium. Vladivostok.
- Kushanov E.I. (1997). Koshevye gosudarstvo ot gunnov do manshurov. [Nomadic states from the Huns to the Manchus]. Moskva.
- Kazakstan tarikhy turaly kytay derektemeleri. Aulettik tarikhi zhylnamalar. [Chinese details about the history of Kazakhstan. Historical Chronicles]. (2006). Kyt. derektem. Audarg. Tysindirmeler men yeskertuler zhazgan B. Yezhenkhanuly, ZH. Oshan. Almaty: Dayk-Press.
- Kazak memlekettiligini tarikhy. (yezhelgi zhane ortagasyrlyk kezden). [Chinese details about the history of Kazakhstan. Historical Chronicles]. (2007). Monografiyalyk zerttey. – Almaty: «Adamdar».
- Kazakstan tarikhy kone zamannan buginge deyin (ocherk). [History of Kazakhstan from ancient times to the present (essay)]. (1994). Almaty, Daur.
- Levshin A.I. (1996). Opisiyie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey. [Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat.
- Mazhikyzy N. Yysin tarikhyn okytudyn keybir maseleleri. [Some Problems of Teaching History of Homes]. «Bilim beru bagdarlamlaryn zhangyrtu: akkreditatsiya zhane kadrlar dayyndau sapasynyn kepili» 46 – gylymi-adistemelik konferentsiya materialdary. 14-15 kantar 2016 zhyl. 3 kitap.
- Moldabayeva D.ZH. (2014). Turki khalyktaryndagy memleket kuru zhane baskaru dasturi. [The tradition of creation and management of the state in Turkic nations]. «Dasturli zhane zamanai Kazakstan etnologiyasy» atty Al-Farabi atyndagy KazNU-dyn 80 zhyldygyna arnalgan khalykaralyk gylymi-teoriyalyk konferentsiya materialdary. 29 nauryz.
- Orazbayeva A.I. (1998). Kazak kogamyndagy biler instituty: tarikhi bastaulary, orny zhane roli (XVIII gasyr). [Institute of dance in the Kazakh society: historical foundations, place and role (XVIII century)] : tarikh gyl. cand ... diss. Almaty.
- Russia Federazhiasi Ortalik Memlekettik Muragati. [Central State Archive of the Russian Federation]. 6 kor, 10 tisim, 716 is, III bolim, 743 bet
- Russia Federazhiasi Ortalik Memlekettik Muragati. [Central State Archive of the Russian Federation]. 1 kor, 1 tisim, 1 is, 72 bet
- Sevortyan E. V. (1978). Etimologicheskiy slovar' tyurkskikh yazykov. [Etymological dictionary of Turkic languages]. Obshchetyurkskiye i mezhtyurkskiye osnovy na bukvu «B»/AN SSSR. Institut yazykoznaniiya. Moskva.: Nauka.
- Teleuova E. (2007). Dasturli kazak kogamynyn aleumettik-kukytky yerekshelekteri. [Social and legal features of the traditional Kazakh society: Teaching material].: Oku kuraly. Almaty: Kazak universiteti.
- Fletcher J. (1986). The Mongols: Ecological and Sossial Perspectives. Harvard Journal of Asiatic Studies.